

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԻԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ

ՀԱՐԱՐԻՍ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵՐԿԵՐ

1. Մխիթար Այրիվանեցին յայտնի է մեր մատենագրութեան պատմութեան և գրչութեան արուեստի մէջ իւր ժամանակագրութեամբ⁽¹⁾ և մեծ ձառնարկով⁽²⁾։ Գրել է նա և Գանձեր, բայց դեռ ևս անձանօթ բանասիրութեան իրենց բովանդակութեան և գրական արժանաւորութեան տեսակէտով։ Ժամանակագրութիւնը, թէև ցամաք և աղքատ իւր նորութիւններով, բայց ոչ բոլորովին անարժէք։ մինչև իսկ ԺԻ. դարու մի քանի տեղեկութիւնները համար միակ աղբիւրն է նա։

2. Իւր տեսակի մէջ շատ աւելի արժէքաւոր է, նոյն իսկ առաջնակարգ՝ նորա ձառնարկը, ոչ իւր արտաքին ձևութեամբ կամ գեղեցկութեամբ, այլ հարուստ բովանդակութեամբ⁽³⁾։ Ուրքան մեծ է եղել այդ ժողովածուն, ասել չենք կարող, վերջից պակասաւոր լինելու պատճառով, բայց հէնց այժմ էլ ձեռքի տակ ունինք մի պատկառելի գործ, 1118 թերթանոց, 35, 5 x 24 սմ. մեծութեամբ, երկսիւն՝ իւրաքանչիւրը 28, 5 x 9, 8 սմ., որ գրել է Մխիթար Այրիվանեցին իւր ձեռքով, շեղագրին մօտ անցման բոլորգրով, թղթի վերայ⁽⁴⁾։ Սարգիս անունով մի գրիչ միայն օգնել է պարզ և հասարակ, զծական զարդագրութեան մէջ, երբեմն լուսանցքում նշանակելով իւր անունը։ «Սարգիս գրիչ առ քս. յիշեալ 723 ր»։ Սարգիս գիրը կանոնաւոր բոլորգիր է և միանգամայն տարբեր ամբողջ ձեռագրի գրչութիւնից, որով և հաստատ կարելի է ասել, որ նա ոչ մի մասնակցութիւն չունի բուն գրչութեան մէջ։ Մասնակից էր նաև Անանէն, որի անունն յիշատակութիւնն ունի Մխիթարը անվաւեր գրքերի ցան-

կի վերջում։ «Զայս ևս և Անանէ գրեցաք ի վիմի քաղաքի, որ եկեղեցի աւրհնեցաք»⁽⁵⁾, ինչպէս ոմն Ստեփանոս սարկաւազ, որի անունն յիշատակութիւնն ևս ունինք ձեռագրի մէջ։

Մխիթարի ձեռքով գրուած ընդարձակ յիշատակարան չունինք. այդ, հաւանօրէն, բոտ սովորութեան վերջում կը լինէր որ ընկել է այժմ, և ո՞վ գիտէ ի՞նչ թանկագին տեղեկութիւններով Գեղարդայ վանքի, իւր անձի և վանքի պատրոն Պոռչ իշխանի և նորա շինարարութեան մասին, որին «աշխարհաշէն» է անուանում իւր ժամանակագրութեան մէջ։ Բայց կոն մի քանի փոքր յիշատակարաններ, որոնցից իմանում ենք, որ Մխիթարն ինքն է ձեռագրի գրիչն ու ստացողը. այսպէս 7բ. «աւգնեա Յս. և ողորմեա տը. Մխիթար վղիս, գրողիս և ստացողիս ամառունչ. սը. կտակիս, յառաջին աստիճանիս (?)» 40ա. «Ողորմեա քս. ամ. տը. Մխ. վղիս, գլծաւղի և ստացչի», կամ 976ա. «քս. ամ. քաւիս զմեղս տը. Մխ. վղիս. նոցա բարէխաւսութը. (առանց պատուի), որք հայցեցին և կատարեցին զհրամելս ի սմա (Բարսեղ կապաղովկացու Պահոց, Հարցողաց գրքի և վեցաւրեա արարչութեան ձառերի վերջում)»։

Չունինք նաև գրչութեան թուականը. բայց բարեբախտաբար պատարագի արարչութեան «Գոհութիւն և փառաբանութիւն» քարոզի մէջ յիշուած են ժամանակակից կաթողիկոսի և թագաւորների անունները, որով և հնարաւոր է մօտաւոր ժամանակը որոշել, 79-80ա. «և ամ. ուղղափառ եպ.։ Հայրապետին ՀԱոց(!) տն. Յակ. և մերո արհի եպիս. տը. Մխ. որ զպատ։ Եւ վս. զարութե. յաղթութե. թագաւորաց քրիստոնէից և իշխանաց բարեպաշտից. քսապաւր. արքային Լեոնի և Դեմետրէի և ա. զօրագլխաց և զաւրաց նոցին.»։ Յակոբ Կլայեցու կաթողիկոսութեան տարիներն են 1268-1286⁽⁶⁾, Լե-

(1) Հրատարակել են Մկրտիչ Էմին. Մոսկուա. 1860 և Ք. Պատկանեան. ՍՊ։

(2) Ձեռ. Էջմ. N 944/1500 (Կար. 924)։

(3) Տաշեան. Յուցակ։

(4) Համ. մեր Գրչութեան Արուեստը. Գ. Բարտեղ հայ ճանապարհեան. 1913. § 101. Մխիթարի ձեռքը՝ տախտ. ՀԲ։

(5) Մէջ բերուած վկայութեան մասին տ. Գալէմբարեան. ՀԱ. 1891. 161-167; Արարատ. 1895. 408; Մեսրոպ եպ. Տէր Մովսէսեան. Uemnepeboda Tudnuu Gn. 1902. 242; Ն. Ակինեան. ՀԱ. 1907. 242; «ի վիմի քաղաքի» արտայայտութեան պարզ լուծումը քիչ յետոյ։

(6) Ձեռ. Էջմ. N 222, 287ա. «Արդ գրեցաւ սպ

ւոնի թաղաւորութիւնը 1270-1289⁽¹⁾ եւ Դեմեաթէիւնը 1272-1289⁽²⁾ ասել է թէ Չեռազիրը գրուած է 1272-1286 թ. թ. մէջ։ Այս տեղից պարզ է նաեւ, թէ Մխիթար Այրիվանեցին արքեպիսկոպոս էր⁽³⁾։

3. Այրիվանեցու ժամանակագրութիւնը վերջանում է ՁԼԸ (ըստ Մխիթարի հաշուի 1291) թուականով. նոյն ժամանակից է եւ նորագլուտ արձանագրութիւնը, որ ինքը քանդակել է տուել իւր շինած առանձնութեան քարայրի պատին⁽⁴⁾։ Ահա այդ արձանագրութիւնը.

ի թվիս հայոց ԶԺԷ. ի դիտաւետութեն. տն. Յակոբայ, որ յայս ամի կարգեցաւ առաջնորդ սր. եւ կեղեցւոյ...։ Նորա կաթողիկոսութիւնը տուել է քսան տարի՝ (Սամուէլ Անեցու շար. եր. 151, 1268-1286. ինչպէս ճշդել է Օրմանեանը իւր Ազգապատմութիւն մէջ եր. 1663 եւ 1692)։

(¹) Հեթում Ա. վախճանուել է «ի թուականութեան ԶԺԹ» յամոյս հոկտեմբերի, ԻԸ. եւ աւրն է երերշարթի»։ Չեռ. էջմ. N 153/345, 48ա. իսկ Լեւոն Գ. «հանգեաւ ի քս. ՁԼԷ յամոսանն փետրուարի. գ. յաւուր շարթու. Չեռ. էջմ. N 1496 ն. ց.։ Սամուէլ Անեցու շարունակողը «ի ՁԼԸ թվին» է նշանակուած Լեւոնի մահը։

(²) Չեռ. էջմ. N 1682, 92բ. «Աւաղ մեծի աղետիս եւ անմիթար ոգոյս, որ եհաս տանս վրաց եւ բրիտանեից, զի սպանաւ թագաւորն Դեմետրէ յազգէն նետողաց ոչինչ մահու պարտական. ի Սահմի ամոյս եւ էր թիւն ՁԼԸ»։ Արարատ. 1895. 298. Սոկրատայ եկեղ. Պատմ. հրատ. Մեսրոպ վ. ի իր.։ Օրբէլեան. Պատմ. Թիֆլիս. 1911. 425. 430.

(³) Առաջ Հայ եկեղեցու մէջ վարդապետութիւնը մի տեսակ գիտական աստիճան էր, որ ըստ տանում էին աւագանոյն մի վարդապետ — վարժապետից որոշ հմտութիւն եւ վարդապետական յառաջադիմութիւն ցոյց տալուց յետոյ։ Սովորական էր եպիսկոպոսների, երբեմն մինչեւ իսկ կաթողիկոսների համար վարդապետ աստիճանով կոչուիլ։

(⁴) Մի քանի անգամ ենք եղել Այրի կամ Դեղարդայ վանքում. գրի ենք առել բոլոր արձանագրութիւնները եւ կարեւորները լուսանկարել, բայց անտեղեակ էինք այս արձանագրութեան գոյութեան. միայն հանգուցեալ Դիւտ եպիսկոպոսը հաղորդել էր տարիներ առաջ մի խոսակցութեան մէջ, թէ վանքի շրջանակից դուրս եղած քարայրներից մէկում առձանագրութիւն կայ. նոյնը լսեցի եւ Խաչիկ վարդապետից 1927 թուին ամառը։ Հետաքրքրուած այդ տեղեկութիւններով եւ մի երկու կասկած փարատելու համար, որ կապ ունին մեր «խաղարկեանք» եւն. աշխատութեան հետ, նոյն թուի հոկտեմբերին կրկին այցելեցի ինձ համար սիրելի այդ վայրերը. բնիկացաւ ուրիշների հետ եւ Խաչիկ վարդապետը. մեծ էր ուրախութիւնս, երբ պարզուեցաւ, որ արձանագրութիւնը Մխիթար Այրիվանեցունն էր։

1. ի փառս քո քս. ած.։ մեր ի գթութի. հ
2. աւր եւ հոգոյց սրբոս. եւ յապնանեղ տր. Մխ վդ.
3. շինեցի զանապասս. եւ անուանեցի ժամատ(?)
4. անս տեղի անաքաղ աղաւթից բնակեցաւ սմա աւուր?
5. իդ. կանոնաւք։ բայց թ. ընթերցումն կամ հոգեւա
6. հ թանկ ի նցն։ աղաչեմք զանեկանն յիշել(1)
7. զմեզ առաջի քի. զիշխանն մեր զՊռաւշ եւ(2)
8. զաւրհեկ զաւակս նորա։ թվ. ՁԼԸ ի հա գրոյ(3)
9. ս։ ՊԿԹ։ խմբոյնի Դրիգորէ։ ՉՅԵ։ ի քի. ծնողնէն
- 10.։ ՌՄՂԱ.։ Ազամա = ցնթ։ փքր։ թի.։ ՄԶ.։ . . . կէ. անմերց
11. կա? ապա? կատարծ աշխարհի.
12. արցու զր. . . (իշ յիշեց). . . էք ի քս.։(¹)

Այս արձանագրութիւնից տեսնում ենք, որ Մխիթար Այրիվանեցին իւր ձեռութեան վաթսուհօթամեայ հասակում՝ աշտեղն ընտրել էր եւ շինել անսրաղ աղօթքի, ընթերցման, եւ աշխատութեան

(¹) Տողերը համեմատ են քննարկն. ընդգծուած տառերը կցուած են։ Մեկրորդ տողի վերջում «վդ.» բառից երեւում է վ եւ դ-ի բիշ մասը. կտրուած է։ Մերայ տողի վերջին տառը որոշ չէ, կարդում ենք աւ։

Չորրորդ տողի վերջին բառը աւուր ենք կարդում, աղօս եւ կասկածելի։

Հինգերորդ տողի վերջին Ա-ի բնորոշ զիծը կտրուած է։

Վեցերորդ տողի վերջին լ կտրուած է, լրացւելու ենք։

Նոթերորդի վերջին եւ կցուածքի մի մասը կտրուած։

Ութերորդ տողի վերջին երկու բառը. իններորդի առաջին տառի հետ կարդում «ի հաչ գրոյ(3)»։ Եւ վերջացած բառեր ձեռագիրների մէջ եւս յաճախ պատահում են առանց չ-ի, միայն ժայնաւորի վերայ շեշտով։ Երկրորդ բառի չ-ն կտրուած է, աւելացնում ենք։

Տասներորդ տողում պէտք է կարդալ «Ազամա», թէեւ կցումներով գրուած է «Ազամ» երկրորդ ա-ն կրճատուած։ Նոյն տողի մէջ մզ թուականից յետոյ նկատուած է մի եղծուած և, որ կարծում ենք զերիցն ինքն է սխալուել եւ եղծել։

Տասնութերորդի առաջին երկու բառերը կասկածելի։ «Կատարած» գրուած է կրճատ, պէտք է կրկնել ա-ն երկրորդ անգամ։

Արձանագրութեան վերայ նկատուած ճեղքը, ինչպէս եւ վերջին տողի տակ գոյացած փոքր յետոյ են գոյացած հաւանօթէն երկրաշարժի հետեւանքով որովհետեւ շատ տառեր երկուսի են բաժանուած, իսկ վերջին տողի կէտերով նշանակուած մասն էլ կտրուած է եւ պակաս, որ այդպէս լինել կարող չէր գրութեան ժամանակ։

վայր. այստեղ պէտք է գրած լինի նա իւր մեծ ձառընտիրը, և այս արձանագրութեամբ հասկանալի է դառնում անվաւեր գրքերի ցանկի վերջում եղած նկատողութիւնը. «Ձայս եւ և Անանէ գրեցաք ի Վիմի փառախոս, որ եկեղեցի արհմեցաք»: Վանքի ձորը լիքն է այրերով, ուստի և իրաւունք ունէր չըջապատն այդպէս անուանելու: Այստեղ պէտք է վերջաւորած լինի և իւր ժամանակագրութիւնը:

Արձանագրութեան թուականները համապատասխան են ժամանակագրութեան հաշիւն երկն. Հայոց ՁԼԸ թուականը նոյնանունով է գրերի զիւտից յետոյ ՊԿԹ տարուան, սկիզբը հաշուելով 423 թուից⁽¹⁾, հայոց կաթողիկոսութեան հաստատութեան ՁԳՆ տարուան, սկիզբը ընդունելով Փրբկչական 307 թուը⁽²⁾, Քրիստոսի ծննդեան ՌՄՂԱ=1291 թուին, Ագաժայ 6439 թուին, ստեղծագործութիւնն ընդունելով Քրիստոսից 5198 տարի առաջ⁽³⁾, և Սարկաւազ Վարդապետի փառք թուականի ՄՁ=206 թուին, սկիզբը նշանակելով փրկչական 1085 թուականը⁽⁴⁾, իւր կեանքի 67րդ տարին, եթէ սխալ չէ մեր ընթերցումը:

Այրի կամարածե մուտքը արեւելեան կողմից է, կողքին «Մ|ս|լ|դ. (վդ.) | Ամիրս | յաղաւթ | ս յիշեցէք» գրութեամբ: Դէպի ձորը նայող պատին կայ թաղաւոր լուսամուտ, իսկ միւս պատին քանդակուած խորութիւններ կամ պատուհաններ իրեր պահելու համար: Արձանագրութիւնից դէպի աջ նկատուած մթութիւնը պատկերի մէջ՝ քարայրն է, յատակին ընկած նկատողութեանս թղթերը⁽⁵⁾:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆՑ

Շարունակելի

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԿՈՐԻՆԷ, ՎԱՐԲ ՄԱՀՐՈՑԻ, ուղղեալ եւ լուսարանեալ ի Գառնիի Հնագոյնացի. Երեսուղեւ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1930, 4° էջ 104-101. Գին՝ 1 տար, կամ 4 շիլին:

Կորինի փորրածաւալ գրոյցը մեծարդիւն անծի մը յոգնարեղուն կեանքին եւ դարակազմիկ գործունէութեան յիշատակին յաւերժացման նուիրուած գրաւոր յուշարձան մըն է:

Հայ մատենագրութեան Ոսկեդարուն արտադրութեանց մէջ անգուզական երկ մըն է Վարբ Մաշրոցին: Հակառակ իր փորր ծաւալին՝ ան արժանի էր խորունկ եւ խնամաւոր ուսումնասիրութեան: Այդպիսի ձեռնարկ մը ոչ միայն Հայ Դրբուր Գիւտին անմահ Հեղինակ՝ Մաշրոցի կեանքն ու գործը պիտի երևան հանէր իր փառաւոր փեսմութեամբ, այլ գորաւոր լոյս մըն ալ պիտի արձակէր Ոսկեդարեան րանի մը կարեւոր գործերու, հայ մատենագրութեան սկզբնաւորումին եւ անոր կարգ մը մեծ մշակներուն աշխատութեանց վրայ:

Կորինի թանկագին մատենին պահանջած այդ ուսումնասիրութիւնը զիտնակոն ձեռնհասութեամբ եւ հմտութեամբ, տարւոյս ընթացքին, հրապարակ հանեց կարող քանասէր Պր. Գառնիի Հնագիւտն, որով զնահատութեան արժանի նպատ մը բերած եղաւ հայ մատենագրութեան պատմութեան:

Յառաջարանէ մը վերջ հեղինակն ունի ընդարձակ եւ արժէքաւոր ներածութիւն մը, ուր հանգամանորէն կը ներկայացնէ Կորինը եւ իր գործը:

Կորին ծնունդով վրացի մըն է եւ յունական կրթութիւն առած է (Մաշրոցի աշակերտելէ առաջ): Յետոյ, ինչպէս ինքն ալ կը յիշատակէ, քարձրացած է վրաց եպիսկոպոսութեան:

Կորինի Վարբ Մաշրոցի «ոսկեղինիկ մատենիկը մեծագին եւ անկշռելի առաւելութիւններ» ունի՝ վանգի «անկողնակալ» եւ «ճշմարտասէր ոգով» կը պատմագրէ ան: Ինքն է «միակ վստահելի պատմիչը 384-444 ամէն կերպով նշանաւոր ժամանակամիջոցին»: «Հայ մատենագրութեան մէջ առաջին ինքնագիր (ոչ թարգմանածոյ) պատմական կամ կէս-պատմական գրուածն է» այս. եւ այլն:

Պր. Հնագիւտն Կորինի քանարադնեւուն մէջ կը համըն Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Սուտ-Կորին եւ Խորենացի, «թողով մանր փոխառութիւն ընդհանր» մինչեւ ցարդ, «ընդհակառակն, Կորին» քանարաղ Ագաթանգեղոսէ, քանարաղ Բիւզանդէ՝ ամբաստանուած էր շատերէ յանիրաւի: Այս ալ, անտարակոյս, քարձր վկայութիւն մըն է Կորինի գործին անհամեմատ արժէքին նկատմամբ:

Բանաւոր հեղինակը՝ գրութեան ժամանակ նշանակած է 443-445 տարիները, թուելով համոզիչ փաստեր իր այս սահմանումին համար:

Կորինի ընագիրը ուսումնասիրուած է լրջօրէն եւ լուսարանուած՝ ընդարձակ ծանօթութիւններով, որոնք իւրարանջիւր էջի տակ գրուած են Բառարկներով եւ Համեմատութիւն, եւ Մեկնողական խորագիրներուն ներքեւ: Պր. Հնագիւտնի ձեռնարկը

(1) Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմ. Հայոց հրատ. Մ. Էմին. Մոսկուա. 1860. 47:

(2) Անդ. 16: (3) Անդ. 42: (4) Անդ. 60:

(5) Մխիթարի քարայրը վանքից քաւական քարձր է, լեռան լանջին, փորը ինչ դէպի հիւսիս-արեւմուտ: Քարայրից հրաշալի տեսարան է քաջուած դէպի Ագատ կամ Գառնի գետակի ձորը. հորիզոնը ոչ ընդարձակ, քայց գեղեցիկ դէպի ձորն իջնող ձորագոգով, ամփոփուած սեպացած ժայռերի մէջ եւ ծածկուած ընկուզենիների եւ այլ ծառերով, թփերով: Գետակի միւս կողմից, քարայրի դէմ ու դէմը, քարձրանում է Գեղարդայ սարը, քարձուրները ալպեան կանաչով ծածկուած, իսկ միջին եւ ստորին մասերը թփերով: